

ԱՆՁԻ ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՆԴՐԻ ԸՄԲՈՒՆՈՒՄԸ ՄԱՐՔՍԻՍԱԿԱՆ ՓԻԼՍՈՓԱՅԻՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

ՆԱԻԲ ՍՈՂՈՍՏՈՆՅԱՆ

Ազատության պրոբլեմը հավերժական պրոբլեմ է: Այն միշտ գտնվել է բոլոր ժամանակների մտածողների ուշադրության կիզակետում, որոնց մեկնաբանությունների մեջ արտահայտվել են տվյալ ժամանակի մտածելակերպը, հասարակական դիրքորոշումը, սոցիալական խմբերի շահերն ու պահանջները: Դրանով է բացատրվում ազատության պրոբլեմի նկատմամբ եղած բազմատեսակ, պատմականորեն փոփոխական և հակասական վերաբերմունքը: Այսպես, Հերակլիտը, գտնում էր, որ եթե ումանք ստրուկներ են, իսկ մյուսներն ազատ, ապա դա ելնում է անհրաժեշտության օրենքից: Իսկ Դեմոկրիտը, որ ժամանակի հանրագիտակ մարդ էր ու ճակատագրի բերումով ոչ այնքան հարուստ, խորհուրդ էր տալիս ոչնչացնելու նրանց, ովքեր կհանդգնեն հանդես գալու ստրկության դեմ: Ազատության մասին հայացքները տարբեր էին պլատոնյան ժամանակաշրջանի փիլիսոփաների մոտ: Եթե Պլատոնը հայտարարում էր, որ հույները չէին կարող միմյանց նկատմամբ ստրուկներ լինել, երազել է ընդհանուր հավասարության մասին, ապա նրա աշակերտը՝ Արիստոտելը՝ ստրուկին համարել է «խոսող գործիք», ժխտելով նրա ազատության ամեն մի հեռավար:

Անհատի ազատության գլխավոր պայմանը փիլիսոփա-բարոյագետ Էպիկուրի մոտ սեփական ցանկությունների սահմանափակումն է: Իսկ հռոմեացի Սենեկան ավելի հումանիստորեն էր բացատրում պրոբլեմը:

«Մտրուկը,- գրել է նա,- մարդ է, իր բնույթով մյուս մարդկանց հավասար: Մտրուկի հոգու մեջ դրված է այն նույն հպարտությունը, պատիվը, քաջությունը, մեծահեղությունը, ինչ-որ շնորհված է մարդկային մյուս էակներին, անկախ նրանց հասարակական դիրքերից (Տես ՀՖԱ, հ. 1, էջ 508, 1969 թ.): Հասարակական առաջադիմության հետագա ժամանակներում բնականաբար փոխվեցին մարդկային ազատության չափանիշները: Այսպես, Ֆ. Բեկոնը չնայած կողմնակից էր կապիտալիզմի բուռն զարգացմանը, որը ֆեոդալիզմի համեմատությամբ նոր իմաստ էր հաղորդում ազատության հասկացության մեջ, որոշակիորեն հարստացնելով նրա բովանդակությունը, կոչ էր անում նույնիսկ պատերազմի միջոցով ճնշել գաղութային երկրների ժողովուրդների ազատատենչ ոգին: Ռ. Դեկարտը խոսելով ազատության մասին, նշում է, որ կամայականությունն անբնական և անգոտապ արարք է: Բանականորեն հիմնավորված արարքը և կրքերի ճիշտ ղեկավարումն իրական են դարձնում անհատի ազատությունը:

Հոբսը անհատի ազատությունը դիտել է անհրաժեշտության հետ անլուսվելի կապի մեջ: «Ազատությունը և անհրաժեշտությունը,- գրել է նա,- համատեղելի են: Գետի ջուրը, օրինակ, ոչ միայն ունի ազատություն, այլև իր հունով հոսելու անհրաժեշտություն: Այդպիսի համատեղություն ունենք նաև մարդկանց կատարած կամավոր գործողություններում» (Տես ՀՓԱ, հ. 2., էջ 339, Մ., 1970):

Ազատության և անհրաժեշտության դիալեկտիկական կապը խորությամբ է լուսաբանված Սպինոզայի աշխատություններում, որտեղ մարդու վարքագիծը բխեցվում է անհրաժեշտության օրենքից: «Ես ազատությունը եմթաղրում եմ ոչ թե ազատ գործելու մեջ, այլ ազատ անհրաժեշտության մեջ: Ազատությունն իմացված անհրաժեշտությունն է» գրել է Սպինոզան (տես հ. 1, Մ., 1957, էջ 594):

Ազատության պրոբլեմի գիտական մշակման գործում խոշոր ներդրում ունեն ֆրանսիական լուսավորչական փիլիսոփայության ներկայացուցիչները: Մոնտեսքյուն անհատի ազատությունը տեսել է օրենքներին խիստ ենթարկվելու մեջ: «Պետության, այսինքն հասարակության մեջ, որտեղ կան օրենքներ, ազատությունը կայանում է նրանում, որպեսզի մարդը հնարավորություն ունենա անել այն, ինչ-որ ցանկանում է, և հարկադրված չլինի անել այն, ինչ-որ չի ցանկանում: Ազատությունն օրենքով թույլատրված ամեն ինչ կատարելու իրավունքն է: Եթե քաղաքացին կարողանա կատարել այն, ինչ արգելված է օրենքով, ապա նրա մոտ ազատություն չի լինի, քանի որ նույնը կարող են անել և ուրիշ քաղաքացիներ», (տես ՀՓԱ, հ. 2, էջ 542, Մ., 1970): Սոցիալական անարդարության, հետևապես և անազատության մասին է խոսում Վոլտերը, երբ գրում է. «Մեր դժբախտ մոլորակի վրա անհնար է, որպեսզի մարդիկ ապրելով հասարակության մեջ, բաժանված չլինեն երկու դասակարգերի, հարուստների, որոնք կառավարում են, և աղքատների, որոնք ծառայում են նրանց» (տես ՀՓԱ, հ. 2, էջ 556, Մ., 1970): Ինչպես շատ լուսավորիչներ, այնպես էլ Վոլտերը, մարդկային երջանկության, ինչպես նաև ազատության հասնելու ուղին տեսնում էր լուսավորության և բարի միապետների մեջ. «Եթե ասում են, որ ժողովուրդները երջանիկ կլինեն, երբ կունենան փիլիսոփա-թագավորներ, ապա ճշմարիտ է նույնպես, որ թագավորներն էլ ավելի երջանիկ կլինեն, եթե ունենան բավականին թվով փիլիսոփա-հպատակներ»- (նույն տեղը, էջ 557): Մարդկային անազատության պատճառներից մեկը Վոլտերը համարում է հարստությունը «... Ոչ մի քաղաքացի չպետք է այնքան հարուստ լինի, որ կարողանա գնելու ուրիշներին, և ոչ մեկն այնքան աղքատ, որ ստիպված լինի վաճառել իրեն»- (ն. տ. էջ 572):

Հետաքրքիր և արժեքավոր շատ մտքեր կան գերմանական դասական փիլիսոփայության ներկայացուցիչների մոտ: Կանտը, օրինակ, գտնում է, որ անհատի ազատության համար կարևորագույն նախադրյալ է հանդիսանում իրավական քաղաքացիական հասարակությունը, որը կարգավորում է մարդկանց հարաբերությունները, նրանց իրավունքներն ու ազատությունները: Հասարակությունից դուրս մարդը մնում է անտառից դուրս այն ծառին, որն աճում է ազատորեն, բայց աճում է ծուռումուռ և այլանդակ: Իսկ հասարակության մեջ մարդիկ, ինչպես կարծում է Կանտը, հարկադրանքից ստիպված են լինում սահմանափակել սեփական ազատությունը:

Ազատության պրոբլեմը լայն արտացոլում է գտել նաև Հեգելի փիլիսոփայական ժառանգության մեջ: Նա մարդկային ազատությունը դիտարկել է հասարակական կյանքի զարգացման ընդհանուր կտավի վրա: Մարդը հենց սկզբից ազատ չի եղել, նա բնական անհրաժեշտությունից ավելի շատ կախման մեջ էր գտնվում, քան այժմ: «Համաշխարհային պատմությունը,- գրել է Հեգելը,- դա առաջադիմություն է ազատության գիտակցության մեջ, առաջադիմություն, որը պետք է ճանաչենք նրա անհրաժեշտության մեջ» (Հեգել, հ. 8, էջ 19):

Անհատի ազատության մասին այս ոչ ամբողջական և հակիրճ շարադրանքը նպատակ ունի ցույց տալու ոչ միայն նախամարքսյան մտածողների վերաբերմունքը պրոբլեմի նկատմամբ, այլև մեր հնարավորությունների սահմաններում բացահայտել ազատության մարքսիստական մեկնաբանության սնանկությունը, կոմունիզմի հիմնադիրների փիլիսոփայականությունը:

Հայտնի է, որ մարքսիզմի դասականներն անհատի ազատությունը կապել են ի-

րականության ամբողջ համակարգի արմատական հեղաշրջման հետ: «Կոմունիստական կուսակցության մանդիֆեստը» աշխատության մեջ Մարքսը և Էնգելսը նշել են, որ «հին բուրժուական հասարակության դասակարգերի և դասակարգային հակասությունների փոխարեն կգա մի միություն, որտեղ յուրաքանչյուրի ազատ զարգացումը կհանդիսանա բոլորի ազատ զարգացման պայման» (հ. 4, էջ 447): Այն ժամանակ, երբ գրվել էին այս բանական թվացող տողերը, մարդիկ չէին կարող կոտակել, որ կոմունիզմի ուրվականն իրական տեսք ստանալուց հետո դրանք կվերածվեն ուտոպիական գաղափարների:

Մարքս-լենինյան ամբողջ ուսմունքը կառուցված է սոցիալական բախումների հիմքի վրա, որտեղ մի դասակարգ պետք է ոչնչացնի մյուս դասակարգին, ասել է թեպիտոտարիատոն իր ազատությունը ձեռք բերելու համար պետք է վերացնի ուրիշի ազատությունը: Վերացման այդ ճանապարհը, որ կոչվում է հեղափոխություն, արյունահոս ճանապարհ է: Մեր ժամանակի սերունդները պրակտիկայում տեսան աշխարհի վերափոխման ամբողջ ընթացքը և առատորեն վայելեցին նրա դառը պտուղները: Անճախընթաց սոցիալական ցնցումների և հասարակական աղետների հետևանքով աշխարհի մի մասը պոկվելով համընդհանուր զարգացման ուղեծրից, սկսեց իրականացնել մարքս-լենինյան ուտոպիական ծրագիրը: Անժխտելի է, որ 20-րդ դարի կոմունիստական գաղափարախոսությունը հողագնդի բազում անկյունքում իշխում էր մարդկային գիտակցության վրա: Այդ գաղափարախոսության կրողները՝ կոմունիստական կուսակցությունները նախ դատարկ խոստումներով, իսկ հետո բռնության բոլոր միջոցներով ստեղծեցին հասարակության քաղաքական կազմակերպության տարբեր ձևեր, որոնց հիմքում դրված էր այսպես կոչված պրոլետարական դիկտատուրայի բռնապետական սկզբունքները: Մարքս-լենինյան տեսական ժառանգության մեջ լուսաբանվել են կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառները: Շրջմարտության առջև մեղանշած կլինեինք, եթե մի հարվածով այդ ժառանգությունը նետեինք պատմական աղբանոցը: Նրանում, անկասկած, տեղ են գտել որոշ գիտատեսական լուրջ հետևություններ, որոնք փոքրիշատե հայտնի էր մինչև մարքսիստական փիլիսոփայության մեջ և որոնց իրականացման համար երազել և պայքարել են մարդկային բազում սերունդների ազնիվ ու իմաստուն ներկայացուցիչներ: Բազմաթիվ մտածողներ, դրանց թվում և մարքսիզմի դասականները, գլխավոր պատճառը և բոլոր չարիքների աղբյուրը, որ գրկում է մարդուն մեծագույն արժեքից՝ ազատությունից, համաձայն նրանց մասնավոր սեփականությունն է: Մինչդեռ Հենգելն այս կուսակցությանը նշել է, որ «միայն սեփականության մեջ անձը բանականություն է» (ՀՓԱ, հ. 3, էջ 337, Մ., 1971): Սեփականությունը, համաձայն Մարքսի և նրա հետևորդների, հասարակությունը բաժանում է հակադիր և բշտմական դասակարգերի, մեկին շնորհում է լայն ազատություններ, իսկ մյուսին՝ գրկում դրանցից: Իսկ սոցիալիզմը վերացնելով արտադրության միջոցների նկատմամբ մասնավոր սեփականությունը, մեկընդմիջտ ապահովում է հասարակության բոլոր անդամների համար լիակատար ազատություն: Մինչդեռ իրականում սոցիալիզմի երկրների մոլորյալ ժողովուրդները երբեք չիմացան «ազատության թագավորության» կոնկրետ սահմանները և այդ ազատության սոցիալ-քաղաքական և տնտեսական նշանակությունը: Եվ ահա թե ինչու:

Հայտնի է, որ հոկտեմբերյան հեղաշրջումից առաջ բուլշևիկները Լենինի գլխավորությամբ հռչակեցին «հողը գյուղացիներին», «գործարանները բանվորներին» և «վերջ պատերազմին» հռոսաբեր կարգախոսները: Սակայն, երբ արդեն բուլշևիկները դարձան իշխանության լիիրավ տերն ու տիրակալը, նախ համայնացրին արտադրության բոլոր միջոցները, - ասել է թե, սեփականության կոնկրետ տիրոջ փոխարեն ստեղծեցին այդ սեփականության վերացական տիրոջը՝ պետությունը, ի չիք դարձ-

նելով նյութական արտադրության ասպարեզում մշտնջենական գործող արժեքն՝ անճճական շահը և հարկադրել դրան այսպես կոչված ընկերակցական շահը: Ինչպես հաստատեց հասարակական կյանքի հետագա զարգացման ընթացքն, ընկերակցական հարաբերությունների ստվերի մեջ առան անհատի՝ նրա հատուկ և բնորոշիչ գծերով հանդերձ: Այլ կերպ ասած ընկերակցական սկզբունքները սոցիալիզմի ժամանակ որոշակիորեն համահարթում էին անհատին և նրա բարոյաբաղաբական կերպարը կառուցում էին սոցիալիստական հասարակության պահանջներին համաձայն: Իհարկե, այդ չի նշանակում, թե հասարակության մեջ ապրելով, անհատը բացարձակապես ազատ է սոցիալական միջավայրի ազդեցությունից ու պահանջներից: Ավելին, գիտակցաբար յուրացնելով հասարակության մեջ գործող արժեքային սկզբունքները, դրանց միջոցով և դրանց հիման վրա անհատը կառուցում է սեփական կյանքն՝ իր բոլոր կողմերով: Խոսքն այն մասին է, որ անհատը չպետք է կորուրեն հետևի հասարակության կողմից ընդունած խմբերատիվ կանոններին ու սահմանումներին, այլ ակտիվ և գործուն կերպով ներագրի հասարակական հարաբերությունների զարգացման միտումին, օգտագործելով այդ բնագավառում եղած առաջընթացի հետևանքներն ազատության ընդլայնման և ամրապնդման համար:

Իսկ այժմ դառնանք «վերջ պատերազմին» կարգախոսի պատմական ճակատագրին: Այստեղ ևս գործերն ընթացան հակառակ ցանկացածի ուղղությամբ: Բոլշևիկյան նորարարիս պետությունը՝ պրոլետարիատի դիկտատուրան պատերազմի հարցը լուծեց յուրովի՝ խորամանկ ու նենգամիտ մեթոդներով: Եթե մինչ հոկտեմբերը պատերազմն ընթանում էր արտաքին ուժերի դեմ, սույա քաղաքական հեղաշրջումից հետո զենքը մի ուսից տեղափոխվեց մյուսը-պատերազմի արյունոտ սլաքն ուղղվեց սեփական ժողովրդի, ավելի ճիշտ այդ ժողովրդի լուսավորչալ և կարող ուժերի դեմ, որոնք արտահայտում էին իրենց անբաշտն տհաճությունը սեփական հայրենիքի նոր տերերի հանդեպ, ուշադրություն էին հրավիրում այդ հայրենիքի վերահաս աղետի վրա, որը կանխագույմ էին հոգու ամենայն խորությամբ: Այդ մասին է վկայում ժամանակավոր կառավարության արտաքին գործոց նախարար Պ. Միլյուկովի անհանդգնությունը «երկպառակտչական պատերազմի և անարվսիայի ճանապարհը, որ տանում է դեպի ազատության մահ, ազատությունից դեսպոտիզմին վերադարձի պատմությանը շատ լավ հայտնի ճանապարհ է» (Միլյուկով, հիշողություններ, էջ 499, Մ., 1991):

Բիոլոգիական ֆաշիզմի դրսևորման անհերքելի օրինակ էր «հեղափոխությունը պետք է կարողանա իրեն պաշտպանել» տխրահռչակ դոկտրինան, որով առաջնորդվում էին բոլշևիկյան լիդերները քաղաքացիական պատերազմի տարիներին և սոցիալիզմի «հաղթարշավի» հետագա ժամանակներում: Կոմունիստական գծի դեմ եղած կամ մոզմած ընդդիմախոսությունը զնահատվում էր որպես դասակարգային պայքար, որպես «ժողովրդի բշմամիների» քայքայիչ գործունեություն: Միլիոնավոր ամենը մեղավորների նկատմամբ կիրառվում էր միջմադարյան դաժան պատժամիջոցներ: Բանտերի և ճամբարների ծավալուն շինարարությունը կոմունիստական ապրելակերպի էական կողմերից մեկը դարձավ: Եվ նա, ով ազատության տենչանքով զինվորագրվում էր կապիտալիզմը կործանող բանակին, տասնամյակներ հետո ստիպված եղավ վերանայել ու վերագնահատել իր ապրած տարիների իսկական զինը և սրտի, առանց կոմունիստական Լքստազի, լուծելու իրական ազատություններ ապահովող դժվարին խնդիրներ:

Անհատի ազատության պրոբլեմը Մարքսը կապել է նաև աշխատանքի հասարակական բաժանման հետ, գտնելով, որ աշխատանքի բաժանումը, ինչպես և մասնավոր սեփականությունը, կաշկանդում են ազատությունը: «Ի դեպ, - գրել է Մարքսը, - աշխատանքի բաժանումը և մասնավոր սեփականությունը նույնական արտահայ-

տություններ են մի դեպքում գործունեության նկատմամբ ասվում է այն, ինչ մյուս դեպքում ասվում է գործունեության արդյունքի նկատմամբ», (ՄԷ. ԸԷ., հ. 1, էջ 32): Մարքսը գտնում է, որ սոցիալիզմը կվերացնի այդ տարբերությունները և անհատը ձեռք կբերի ազատություն: Մակայն սոցիալիզմն ավելի վաղ անհետացավ պատմական ասպարեզից, քան այդ տեղի կունենար աշխատանք հասարակական բաժանման ասպարեզում: Ինչպես երևում է վերը նշածից, մարքսիստական այդ կռահումն ամբողջապես ուտոպիական էր, քանի որ աշխատանքի հասարակական ձևերը օբյեկտիվ են և կախված չեն մարդու կամքից ու ցանկություններից: Ֆիզիկական և մտավոր աշխատանքը հակադրությունների միասնության երկու կողմերն են: Աշխատանքի երկու կողմերի զարգացման կամ ուրիշ կերպ ասած այդ կողմերի մերձեցման դեպքում հասարակությունը նպաստավոր պայմաններ է ստեղծում անհատի համակողմանի զարգացման համար, որն էլ իր հերթին նպաստում է ազատության դրսևորման նախադրյալների ստեղծմանը: Աշխատանքի հասարակական ձևերի մերձեցումը չի նշանակում թե դրանք միաձուլվում են, ինչպես այդ մասին հայտարարում էր Մարքսը: Գտնում են, որ նման հետևանք իսպառ բացառվում է, քանի որ կենսաբանական իմաստով մարդու համար դրանք անհրաժեշտություն են:

Մարքսիզմի դասականներն անհատի ազատությունն անխզելիորեն կապել են դասակարգերի վերացման հարցի հետ: Լենինը նշել է. «Քանի դեռ դասակարգերը չեն ոչնչացվել ազատության և հավասարության վերաբերյալ ամեն տեսակ դատողության դեպքում պետք է դրվի այս հարցը՝ ազատություն ո՞ր դասակարգի համար և հատկապես ինչպիսի՞ գործածության համար, ո՞ր դասակարգի հավասարության, ո՞ր դասակարգի հետ և հատկապես ինչ տեսակետից» (հ. 31, էջ 491-492): Բացահայտորեն Լենինն ազատության բողի տակ պատերազմ է հայտարարում հասարակության մի մասի դեմ, գտնելով, որ միայն «հին աշխարհը մինչև հիմքերը քանդելու» միջոցով կարելի է ազատվել սեփական շղթաներից: Հետագայում շղթայագերծման ողջ էությունը դրսևորվեց աշխատավորների զանգվածային կոտորածների, տեղահանումների, քաղաքական և բարոյական ճնշումների մեջ: Լենինը շատ անգամ է անդրադարձել այսպես ասած բուրժուական դեմոկրատիային, գտնելով, որ «ընդհանուր ընտրության իրավունքի», «ազատ ընտրության», «մամուլի, խոսքի ազատության» օրենքները կատարյալ խաբեություն է: Փորձելով ընդգծել ազատության մասին բուրժուական մտածողների տեսակետների սնանկությունը, Լենինն իրեն հատուկ սկզբունքայնությամբ «ազդադակում էր» ազատության և դեմոկրատիայի մասին ձեռ խոսքերը շինծու վիայլ են, սերտած ֆրազներ մոդայական շաղակրատություն կամ երեսպաշտություն: Դա անճոռնի նախշած ցուցանակ է, իսկ դուք ըստինքյան գեղերփղնված դազողներ եք: Ձեր հոգին ամբողջովին ստորաքարշ է, իսկ ձեր ամբողջ կրթվածությունը, կուլտուրականությունն ու լուսավորությունը միայն որակյալ պոռոճկության տարատեսակն է (հ. 4, էջ 52):

Այն, ինչ ասվել է կապիտալիզմի պայմաններում դեմոկրատական իրավունքների և ազատությունների և դրանց կոմունիստական գաղափարախոսության մեջ արտացոլման մասին, ոչ մի կասկած չի հարուցում իրական պատկերը խեղաթյուրելու մեջ: Ավելին, սոցիալիզմի հիմնական օրենքում՝ սահմանադրության մեջ շարադրված ազատության գաղափարներն իրենց գայթակղիչ տեսքով վերացական են և անիրական: 20-րդ դարավերջին հասարակական կյանքի բոլոր կողմերի «վերակառուցման» ուղղությամբ ձեռնարկած քայլերը վկայում են, որ սոցիալիզմը կարիք ուներ արմատական փոփոխությունների, որոնց հետևանքը եղավ այդ համակարգի տրամաբանական փլուզումը, որովհետև կոմունիստների հետևողական ձգտումը հողագրնդի վրա հաստատել կոմունիստական հարաբերություններ, բացարձակ շեղում էր համաշխարհային զարգացման մայրուղուց, կատարյալ մոլորություն, որի համար

մարդկության զգալի մասն ստիպված եղավ շատ թանկ վճարել:

Ազատության մասին մարքսիստական տեսական դրույթները, իրավ, հնարավոր չէ լուսաբանել մի հոդվածի շրջանակներում: Եվ որպես վերը նշածի ամփոփում, անհրաժեշտ եմ գտնում ասելու, որ մարքսիզմի ծնունդը ոչ միայն չնպաստեց համաշխարհային առաջընթացին, այլ ըստ էության շատ երկրներում կանխարգելիչ դեր կատարեց տասնամյակներ շարունակ: Իսկ եթե սոցիալիզմի համակարգում անկումներին զուգընթաց եղել են նաև անժխտելի թոփաքներ, ապա դրանք չի կարելի բացատրել մարքս-լենինյան տեսության հզորությամբ ու ճշմարտությամբ: Համաշխարհային առաջընթացն որպես համընդհանուր երևույթ, օրյեկտիվորեն ներագրում էր իր առանձին կողմերի վրա, առաջ էր բերում պոտենցիալի կոնկրետ դրսևորումներ:

Այնուամենայնիվ, հարկ է հարցնել, ինչպես պատահեց, որ Մարքսը և նրա հետևորդները համառորեն ձգտում էին ոչ թե բացատրել աշխարհը, ինչպես անում էին նրանց նախորդները կամ ժամանակակիցներից շատերը, այլ տեսնում էին վերափոխել աշխարհը և մարդկության համար ստեղծել «երջանկության և ազատության թագավորությունը»: Որպես պատասխան այդ հարցի, մեջ բերենք Էնգելսի ճշմարիտ և դիպուկ խոսքը. «... պատմության մեջ գործող շատ առանձին ձգտումներ մեծ մասամբ ամենևին էլ չեն ունենում այն հետևանքները, որոնք ցանկալի են եղել, այլ բոլորովին ուրիշ հետևանքներ, հաճախ ուղղակի հակադիր նկատի ունեցածին, այնպես որ այդ մղումներն էլ, հետևաբար, վերջնական հետևանքի նկատմամբ միանգամայն ստորադաս նշանակություն ունեն»- Լ. Ֆ. և գերմ. դաս. փիլ. վախճանը, էջ 60, Ե., 1970 - Այստեղ ամեն ինչ ասված է:

**Փիլիսոփայության
և իրավունքի ամբիոն**

Սրբագված է 12.12.1997